

RELIGIEUS BEGRAVEN

Het levensbeschouwelijke landschap is zeer divers.
Hoe is op begraafplaatsen die levensbeschouwelijke, c.q. religieuze verscheidenheid terug te vinden?

RELIGIE 24: JODENDOM 7 - EUROPA 5

Warschau - Cmentarz Żydowski

Overall in Europa kom je joodse begraafplaatsen tegen. Het aanleggen van een begraafplaats was een eerste vereiste bij het oprichten van een joodse gemeente.

Op het platteland zijn het vaak kleine traditionele begraafplaatsen, terwijl in de steden de joodse begraafplaatsen niet alleen groter zijn, maar ook

veel meer getuigen van culturele assimilatie en integratie. Omdat ze volgens de joodse traditie niet geruimd mogen worden zijn joodse begraafplaatsen vaak zeer oude begraafplaatsen en ware stenen archieven.

In dit deel bezoeken we joodse begraafplaatsen in de landen van Europa Oost.

JOODSE BEGRAAFPLAATSEN IN EUROPA OOST

de Azjkenazische diaspora: van west naar oost naar west

Joden die afstammen van voorouders die in het middeleeuwse christelijke Europa leefden, worden Azjkenazim genoemd. De term is ontleend aan het Bijbelse Azjkenaz en werd vanaf de 9^e eeuw als aanduiding gebruikt voor Duitsland, meer in het bijzonder voor het Rijnland. Van daaruit kende de Azjkenazische migratie in Europa twee richtingen, eerst een oostwaartse beweging richting Polen en omliggende landen en later weer een westwaartse beweging richting de landen aan de Noordzee.

- Vanwege vervolgingen en verbanningen in Duitsland in de 13^e-15^e eeuw, was er een aanhoudende stroom emigranten in oostelijke richting naar Polen, waar de joden speciale voorrechten werden verleend. Zij vervulden een belangrijke economische rol en beheersten het grootste

deel van binnenlandse en internationale handel.

- Aan de gouden eeuw van de Poolse joden kwam een abrupt en gewelddadig einde tijdens de kozakkenopstand (1648-1651) onder leiding van Bogdan Chmielnicki met als doel het uitroeien van het jodendom. De slachtingen van de kozakken (meer dan 100.000 slachtoffers) waren slechts een voorproef van regelmatig geweld tegen de joden met als dieptepunt de vernietiging door de nazi's.

Het gevolg was een westwaartse volksverplaatsing, aanvankelijk naar Duitsland en op den duur naar landen aan de Noordzee: Nederland, België, Noord-Frankrijk en Groot-Brittannië.

Niet alle joden overigens verlieten Polen, er vond zelfs zo'n groei plaats, dat begin 19^e eeuw ongeveer de helft van alle joden ter wereld in Polen woonden.

joodse begraafplaatsen in Europa Oost

In voormalige Oost-Europa vinden we alleen Azjkenazische joodse begraafplaatsen, hoewel er na de verdrijving van het Iberisch schiereiland ook Sefardische joden naar het oosten van Europa kwamen, waar ze gastvrij werden ontvangen in het Ottomaanse Rijk vanwege hun kennis en kunde. Maar later werden de Sefardim overvleugeld door de Azjkenazim.

De Azjkenazische begraafplaats wordt gekenmerkt door de stèle, de staande steen. De vormgeving daarvan ontwikkelt zich van de eenvoudige stèle met Hebreeuwse inscriptie vanaf de Renaissance tot een grafsteen met steeds meer decoraties. Toen kwamen ook de eerste symbolen voor: vanitassymbolen, typisch joodse symbolen en speciale tekens die betrekking hadden op de naam of het beroep van de overledenen. De vormgeving werd aangepast aan de kunststijl van de opeenvolgende periodes.

Eind 19^e eeuw, begin 20^e eeuw leidde de emancipatie en acceptatie van de joden tot een steeds meer geassimileerd grafmonument. Het laatste gold vooral voor de grote steden, op het platteland bleef de eenvoudige matseva overheersen. Na de massale vernietiging van de joden in de Tweede Wereldoorlog, bleven de meeste joodse begraafplaatsen verwoest achter, zeker die op het platteland. Ze werden niet meer gebruikt, verwaarloosden en werden vergeten. In de grote steden, waar joden naar terugkeerden, zie je op begraafplaatsen de weg terug naar de eenvoudige stèle met vaak een Davidsster als symbool. Ook kom je vaak verwijzingen tegen naar hen, die zijn weggevoerd, zijn vermoord en nooit een graf hebben gekregen.

En op joodse begraafplaatsen, maar niet alleen daar, verschenen monumenten ter herinnering aan de Holocaust.

van eenvoudige matseva in Praag - Warschau - Boedapest - Bratislava

tot geassimileerd grafmonument in Praag - Warschau - Boedapest - Bratislava

een selectie

Er zijn zeker 10.000 joodse begraafplaatsen in de Oost-Europese landen, Rusland niet meegerekend. Ze verwijzen naar de periode van een grote aanwezigheid van joden in dit deel van Europa. Het *International Jewish Cemetery Project* is bezig overal ter wereld te inventariseren hoeveel en waar de joodse begraafplaatsen zich in de afzonderlijke landen bevinden. De aantallen zullen

nog niet helemaal kloppen, maar geven toch een aanwijzing van de hoeveelheid begraafplaatsen, zie <http://iajgs.org/cemetery/>.

In een aantal landen valt de hoeveelheid begraafplaatsen bijzonder op: Tsjechië (1.145), Slowakije (505), Polen (1.576), Roemenië (1.214), Oekraïne (2.561), Hongarije (1.600). Daaruit een kleine selectie.

TSJECHIË

Voor de Tweede Wereldoorlog woonden er ca. 220.000 joden in Tsjechië, nu nog ca. 4.000. Er zijn ongeveer 1.145 joodse begraafplaatsen, waarvan het overgrote deel niet meer gebruikt wordt.

PRAAG - ŽIDOVSKÝ HŘBITOV

In Praag kun je het best de ontwikkeling van ruim 500 jaar joodse grafcultuur volgen aan de hand van de drie Praagse joodse begraafplaatsen (= Židovský Hřbitov).

• Starý Židovský Hřbitov, ca. 1430 - 1787 (Oude Joodse Begraafplaats)

In de joodse wijk Josefov in Praag is de Oude Joodse Begraafplaats een grote toeristische trekpleister.

Niet minder dan 77.297 Praagse Joden werden in de Tweede Wereldoorlog vermoord, hun namen vullen de muren van de Pinkassynagoge. Je komt er langs voor je de begraafplaats betreedt. Dat de Joodse monumenten in Praag bewaard zijn gebleven komt omdat Hitler in de wijk Josefov een *Exotisch Museum van een uitgestorven ras* in stand wilde houden.

De begraafplaats is in het begin van de 15^e eeuw aangelegd. Omdat de joodse traditie geen grafruiming toelaat en omdat het de joden niet werd

toegestaan de begraafplaats uit te breiden, is de Oude Joodse Begraafplaats een schilderachtige en fascinerende verzameling van grafstenen geworden: dicht opeengepakt, scheef, verzakt, omgevallen, tegen elkaar leunend en steun zoekend bij elkaar. Om te kunnen blijven begraven ontstond het gebruik op de oude graven nieuwe aarde te storten en daarin verder te begraven. Veel grafstenen van de oorspronkelijke graven werden mee omhooggetrokken. Nu staan er zo'n 12.000 grafstenen op 12 lagen, bijna symbolische herinnerend aan de 12 stammen van Israël. Naar schatting liggen er zo'n 100.000 Joden begraven.

De Hebreeuwse grafschriften laten zich lezen als een geschiedenisboek over het getto van Praag. De begraafplaats is niet alleen een historische bron, maar ook een kunsthistorisch monument en toont de ontwikkeling van grafmonumenten van Middeleeuwen tot Nieuwe Tijd. Men kan hier vroeg-gotische graftekens vinden met enkel een

inscriptie naast zeer rijkversierde barokke grafstenen. De meeste grafmonumenten zijn stèles, maar er zijn ook tombes, in het Hebreeuws *Ohel* (tent) genoemd. Laatgotiek, renaissance, barok, rococo, de hele kunstgeschiedenis van stijlen uit de periode dat hier begraven werd is vertegenwoordigd.

Geestelijk middelpunt van de begraafplaats is de graftombe van de grote geleerde en rabbi Jehuda Liwa ben Bezazel, kortweg bekend als Rabbi Löw (1512-1609). Hij zou uit leem de Golem gevormd hebben, een mensachtig schepsel om het getto te behoeden voor de bedreigingen van de christenen, een soort monster van Frankenstein avant-la-lettre. Zijn graf is het doel van talloze

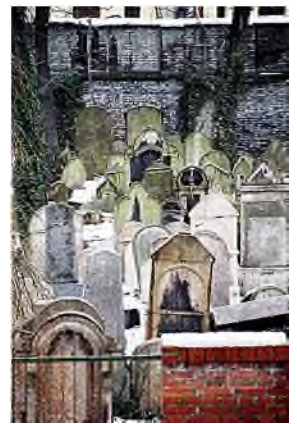
bezoekers, die hierheen pelgrimeren om te bidden, een wensbriefje of een steentje op het graf te leggen of minstens om het graf van de grote denker te zien.

Moses Lipman Bech was in 1787 de laatste die op de Oude Joodse Begraafplaats ter aarde besteld werd. Hij ligt vlakbij Avigdor Kara, de oudst bekende dode († 1439).

● **Žižkov Židovský Hřbitov, 1787 - 1890** (Joodse Begraafplaats in Žižkov)

Volgens het edict van Joseph II mocht er niet meer in de binnenstad begraven worden. Ook de Joden begroeven daarna buiten het stadscentrum, eerst in Žižkov en na 1890 op de Nieuwe Joodse Begraafplaats in Strašnice. De joodse begraafplaats in Žižkov bestond al en werd in 1680 geopend tijdens een pestepidemie. Van 1787 tot 1890 werd het de centrale joodse Praagse begraafplaats. In 1960 werd hij grotendeels geruimd en omgevormd tot een park. In 1984 begon op deze plaats de constructie van de televisietoren, met zijn 287 meter nu het hoogste bouwwerk van Praag. Alleen een klein deel van de joodse begraafplaats ten noordwesten van de toren 'overleefde'. Er staan enkele mooie barokke en classicistische grafstenen.

● **Nový Židovský Hřbitov, 1890 - nu** (Nieuwe Joodse Begraafplaats)

De Nieuwe Joodse Begraafplaats ligt pal naast de Olšanské Hřbitovy, de grootste begraafplaats van Praag. De begraafplaats werd in 1890 kant en klaar opgeleverd, ommuurd en met alle gebouwen in neo-renaïssancistische stijl, zoals het poortgebouw en de Ceremoniehal. De begraafplaats bood ruimte aan 100.000 graven, bedoeld voor een eeuw begraven. Maar door de moord-

machine van de nazi's zal de begraafplaats nooit vol worden.

De begraafplaats heeft een strakke indeling in percelen met hoofd- en zijpaden. Naast veel 'gewone' graven zijn veel grafmonumenten goede getuigen van de ontwikkeling van de verschillende stijlen tussen 1890 en de 40er jaren van de 20^e eeuw: neogotiek, neorenaissance, Jugendstil, classicisme, purisme en constructivisme.

Het meest bezochte graf is het graf van schrijver Franz Kafka (1883-1924).

Franz Kafka

THERESIENSTADT - TEREZÍN

Tsjechië was in de Tweede Wereldoorlog een protectoraat van het Derde Rijk. In Theresienstadt moesten de inwoners verhuizen en werd de Kleine Vesting een politieke gevangenis voor politieke tegenstanders en werd de Grote Vesting een

stierven elders in de vernietigingskampen, 30.000 joden overleefden de oorlog.

In Terezín, het voormalige Theresienstadt, ligt voor de ingang van de Kleine Vesting het **Národní Hřbitov**, de Nationale Begraafplaats. Het terrein wordt gedomineerd door een groot kruis en een grote Davidsster.

Ten zuiden van de Grote Vesting werden de doden uit het getto aanvankelijk begraven op de

getto, een concentratiekamp voor joden, aanvankelijk voor de 82.000 joden uit het protectoraat, later ook voor andere landen en werden ze van hieruit naar Auschwitz gedeporteerd. Op het eind van de oorlog waren er ca. 150.000 joden naar Theresienstadt getransporteerd; 30.000 stierven hier, 87.000

Židovský Hřbitov, de Joodse Begraafplaats. Omdat er dagelijks 150-180 mensen per dag stierven, werd op de begraafplaats een crematorium gebouwd, dat met vier ovens 160 lijken per dag kon verwerken. Nu is het terrein omgevormd tot een gedenkplaats met een enorme menora en symbolische grafstenen.

SLOWAKIJE

Voor de Tweede Wereldoorlog woonden er zo'n 136.000 joden in Slowakije, nu nog ca. 2.500. Er zijn ongeveer 500 joodse begraafplaatsen, waarvan het overgrote deel niet meer gebruikt wordt.

Tot 1918 maakte Slowakije al bijna 1000 jaar lang deel uit van het koninkrijk Hongarije en ging de geschiedenis van de Slowaakse joden gelijk op met de Hongaarse joden. Daarna vormde Slo-

wakije samen met Tsjechië de republiek Tsjecho-slowakije met een onderbreking van 1939-1947 en eindigend in 1993, toen Slowakije een zelfstandige republiek werd.

In 1939 ontstond de Slowaakse marionettenrepubliek onder president Josef Tiso, een katholiek priester, die aan de nazi's 500 Reichsmark per jood betaalde en ca. 70.000 joodse burgers liet afvoeren naar Auschwitz.

BRATISLAVA (PRESSBURG) - ŽIDOVSKÝ CINTORIN

Vanaf het midden van de 13^e eeuw woonden er joden in de stad Pressburg, die vanaf 1919 de naam Bratislava kreeg. In 1335 was er sprake van een eerste joodse begraafplaats (=Židovský Cintorin).

In de 17^e eeuw kregen de joden toestemming zich (weer) te vestigen in Pressburg en in 1696 stichtten zij een begraafplaats aan de oever van de Donau, waar men begroef tot 1847, toen de begraafplaats tjokvol was. Vanwege de beperkte ruimte was de begraafplaats al twee keer opgehoogd en was er in drie lagen begraven; totaal waren er ca. 6000 graven.

Bij de aanleg van een tunnel in 1943 moest de oude begraafplaats wijken, maar het lukte om de

23 graven van de rabbi's te behouden, al werd de plaats afgedekt met een betonnen plaat. In 2002 werd de (begraving)plaats in ere hersteld, in het midden werd een modern vormgegeven gedenkmontument gebouwd, dat toegang geeft tot de ondergrondse joodse begraafplaats, genoemd naar de beroemdste rabbi, Chatam Sofer: Pamätnik Chatama Sofera.

Na de sluiting van de oude joodse begraafplaats werd niet veel verder aan de Žižkova-straat een nieuwe joodse begraafplaats aangelegd tegen een helling met uitzicht op de Donau. De begraafplaats is langgerekt met een groot aantal grafstenen, de meeste schots en scheef, het gras staat hoog en de padjes zijn smal.

Pamätnik Chatama Sofera

Židovský Cintorin Žižkova

POLEN

Voor de Tweede Wereldoorlog woonden er ca. 3,3 miljoen joden in Polen, nu nog ca. 10.000. Er zijn ongeveer 1.500 joodse begraafplaatsen, waarvan het overgrote deel niet meer gebruikt wordt.

De geschiedenis van de Joden in Polen omspannt zo'n 1.000 jaar. Vanaf de oprichting van het Koninkrijk Polen (1025) tot aan de vroege jaren van het Pools-Litouwse Gemenebest (opgericht 1569) was Polen een van de meest tolerante landen van Europa en stond bekend als *Joods paradijs*. Tegen het midden van de 16^e eeuw woonde 80% van de Joden in de wereld in Polen. Na de verzwakking van het Gemenebest en de religieuze strijd ten tijde van Reformatie en Contrareformatie nam de tolerantie af. Dat ging

door op het eind van de 18^e eeuw na de opdeling van Polen onder het Russische Tsarenrijk, het Keizerrijk Oostenrijk-Hongarije en het Duitse Keizerrijk. Toen Polen weer onafhankelijk werd na de Eerste Wereldoorlog was het nog steeds een centrum voor de Europese Joodse wereld met een van de grootste joodse gemeenschappen van de wereld, 3,3 miljoen joden, 10% van de Poolse bevolking en in Warschau zelfs 30%.

De bezetting door nazi-Duitsland in de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust leidde tot de verschrikkelijke genocide die 90% van alle Poolse joden vernietigde: drie miljoen Poolse Joden vonden de dood. De meesten van de overlevende 200.000 Joden kozen voor emigratie naar Israël, de VS of Zuid-Amerika.

WARSCHAU - CMENTARZ ŻYDOWSKI

In Warschau ligt in de wijk Powązk de joodse begraafplaats (= Cmentarz Żydowski) naast het Cmentarz Powązkowski, een agglomeratie van een katholieke, twee protestantse (Luthers en Calvinistisch) en twee islamitische (Tataars en Kaukasisch) begraafplaatsen. De joodse begraafplaats werd gesticht in 1806, beslaat een oppervlakte van 33 ha en bevat meer dan 250.000 graven plus een aantal massagraven met slachtoffers uit het Getto van Warschau. Na de joodse begraafplaats in Łódź, die 40 ha beslaat en 300.000 graven bevat, is de begraafplaats in Warschau de grootste in Polen. Na de Tweede Wereldoorlog werd de begraafplaats grotendeels overwoekerd door een prachtig dicht bos, maar werd weer in gebruik geno-

men door de weinig overlevenden. De begraafplaats verving kleine joodse begraafplaatsen van diverse joodse groeperingen en is daarom ook onderverdeeld in diverse delen, waaronder drie orthodoxe delen (voor mannen, vrouwen en Thorarollen) en delen voor liberale joden, kinderen, militairen en getto-slachtoffers. De begraafplaats is gevuld met monumenten voor joodse communisten, orthodoxe rabbijnen en iedereen daartussen. Veel van de grafstenen zijn eenvoudig, maar andere graven zijn voorzien van sculpturen van Art nouveau engelen en andere figuren. Er staan ook grote mausolea in stijlen die variëren van de Egyptische revival tot Art Deco. Ook hier is duidelijk de assimilatie van de joden in de 19^e en 20^e eeuw te zien.

HONGARIJE

Voor de Tweede Wereldoorlog woonden er ca. 800.000 joden in Hongarije, nu nog ca. 90.000. Er zijn zo'n 1.600 joodse begraafplaatsen, waarvan het overgrote deel niet meer gebruikt wordt. Een groot deel van de joodse geschiedenis in Hongarije loopt parallel met die van Oostenrijk, toen beide landen deel uitmaakten van het Habsburgse Rijk. In de Tweede Wereldoorlog had Hongarije wel een allian-

tie met nazi-Duitsland gesloten, maar ondanks strenge beperkingen leefden de joden er betrekkelijk veilig. Toen Hongarije in 1944 van de alliantie af wilde, werd het land bezet door de nazi's en begon de deportatie van joden uit Hongarije en in een paar maanden tijd kostte dat toen meer dan de helft van de 800.000 Hongaarse joden het leven, toen 450.000 joden direct na het transport naar Auschwitz werden vergast.

BOEDAPEST - IZRAELITA TEMETŐ

De joodse begraafplaats (= Izraelita Temető) aan de Kozmaweg werd in 1891 geopend naast de Nieuwe gemeentelijke begraafplaats. Het is de grootste joodse begraafplaats in Hongarije, waar tot nu ca. 300.000 joden zijn begraven; er wordt nog steeds begraven. Het voorste deel getuigt van de assimilatie van de joden vanwege

de ongebruikelijke monumenten, beelden van menselijke figuren en mausolea in allerlei stijlen o.a. Jugendstil. Verder naar achteren worden de graftekens eenvoudiger en de grafvelden volkomen overwoekerd. Er staan diverse monumenten, waaronder het Holocaustmonument met alle namen een prominente plaats inneemt.

ROEMENIË

Voor de Tweede Wereldoorlog woonden er ca. 1 miljoen joden in Polen, nu nog ca. 20.000. Er zijn ca. 1.200 joodse begraafplaatsen, waarvan het overgrote deel niet meer gebruikt wordt. Roemenië of delen ervan zijn in de loop van de geschiedenis Turks, Oostenrijks, Hongaars, Oekraïens en Roemeens geweest of geworden en eens was er een bloeiende joodse samenleving

van 7% van de bevolking. Als Duitslands trouwste bondgenoot in de Tweede Wereldoorlog vochten de Roemenen hun eigen massamoord tegen de Joden uit. De ene helft werd gedeporteerd door de nazi's en vermoord in Auschwitz en de andere helft werd onder het communistisch regime weggepest of 'verkocht' aan Israël.

ALBA IULIA - CIMITIRUL EVREIESC

De joodse begraafplaats (= Cimitirul Evreiesc) in Alba Iulia is één van de oudste joodse begraafplaatsen in Roemenië, gesticht in de 17e eeuw. Nu beslaat het een oppervlakte van 21.500 m², er zijn 2.038 graven en 1960 graftekens. Midden op het oudste deel staat een gebouwtje, een *ohel*, het graf van rabbi Ezekiel Paneth (1823-1845), de grondlegger van de eerste synagoge. Op de begraafplaats is de evolutie van de joodse bevolking door de eeuwen heen goed te zien. Op

het oudste gedeelte staan de eenvoudige mat-seva's, maar na de eerste helft van de 19^e eeuw wordt de vormgeving complexer en de decoratie rijker. Rond 1900 werden er voor vier families enorme mausolea gebouwd, getuigend van de assimilatie van de joden. Op www.youtube.com/watch?v=YRdhkiudkb0 kun je een filmpje met Engelse ondertiteling bekijken over de joodse begraafplaats, waarbij je ook in de grote mausolea kunt kijken.

BALTISCHE STATEN

Voor de Tweede Wereldoorlog woonden er 355.000 joden in de Baltische Staten (Estland 5.000, Letland 95.000, Litouwen 155.000), nu nog ca. 10.000 (Estland 1.000, Letland 7.000, Litouwen 2.000). Er zijn ca. 250 joodse begraafplaatsen, waarvan het overgrote deel niet meer gebruikt wordt.

ESTLAND - TALLINN: JUUDI KALMISTU

In Estland kwamen er pas in de 19^e eeuw joodse gemeenschappen. In de nazitijd vluchtten de meeste joden naar Rusland en Finland.

Je komt de juudi kalmistu (= joodse begraafplaats) in Tallinn binnen door een poort met de joodse symbolen van Davidsster en Chanoeka, de tekst en symboliek op de graftekens wijzen ook op joodse graven. Maar over het algemeen wijkt het nauwelijks af van de overige bevolking.

Alleen op de oudste graftekens staat nog Hebreeuws. Er komen nog wel veel joodse symbolen voor: een geknakte boom, de Chanoeka en vooral de Davidsster, later dezelfde symbolen als op Estse begraafplaatsen: vlammen, kaarsen, takken, zelfs een engeltje en ook foto's. En er staan bloemen of planten bij de graven. Er wordt, gezien de recente jaartallen, nog wel veel begraven.

LETLAND - SALASPILS: KONCENTRĀCIJAS NOMETNE

Vanaf de 16^e eeuw woonden er joden in Letland. Door de nazi's werden 70.000 Letse joden vermoord. In het bos van Rumbula werden in drie dagen tijd 27.500 joden doodgeschoten; vlakbij ligt concentratiekamp, nu herdenkingsplaats Salaspils, waar o.a. 44.000 joden werden vermoord.

Er staan een zestal schrijnende ten hemel schreiende beelden van beton.

Op de Russisch-orthodoxe Miķeļa kapi (St. Michaelbegraafplaats) in Riga bevinden zich enkele joodse grafstenen.

LITOUWEN - VILNIUS: VINGIS KAPINĖS

De joodse geschiedenis van Litouwen liep na de oprichting van het Pools-Litouwse Gemenebest in 1569 parallel aan die van de Poolse joden. Tot 1939 bestond een derde van de bevolking van Vilnius uit joden en werd de stad wel *Jerusholajim de Lite* (Jerusalem van Litouwen) genoemd. In de Tweede Wereldoorlog werd bijna de hele joodse bevolking uitgeroeid, waarbij de Litouwers de Duitsers hielpen.

Aan de rand van Vilnius ligt de **Vingis kapinės** (Vingis begraafplaats), een militair ereveld voor Duitse en Russische soldaten uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Naast symbolische groepjes van drie Duitse kruisjes en drie Russische stèles met orthodox kruis, staan er ook groepjes van drie joodse stèles met Davidsster, herinnerend aan de joodse soldaten, die meevochten in het Duitse leger.